

Література:

1. Беспалько В.П. Отбор и организация содержания учебника / В.П. Беспалько // Народное образование. – 2006. – № 7. – С. 116–122.
2. Бескова Н. Шкільна географічна освіта у 2010/11 навчальному році / Н. Бескова, Т. Гільберт, Л. Паламарчук // Географія та основи економіки в школі. – 2010. – № 7/8. – С. 2–9.
3. Грінченко О.І. Методичні рекомендації до навчальної програми «Харківщинознавство» спецкурсу варіативної складової навчального плану ЗНЗ для учнів 8-9-х класів [Електронний ресурс] / О.І. Грінченко, С.Л. Губіна. – КВНЗ «ХАНО», 2010. – Режим доступу: <http://edu-post-diploma.kharkov.ua/>
4. Заставецька О. Концептуальні засади побудови навчально-методичних посібників та підручників для учнів з географії рідного краю / О. Заставецька // Історія укр. геогр. Спецвип.: Краєзнавство. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Вип. 2 (4). – С. 53–54.
5. Корнєєв О.В. Методика шкільного географічного краєзнавства / О.В. Корнєєв. – Харків: Вид. група «Основа», 2007. – 144 с.
6. Костриця М.Ю. Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об'єкт вивчення / М.Ю. Костриця // Укр. геогр. журнал. – 1998. – № 4. – С. 37–39.
7. Круль В. Сутність і структурний зміст краєзнавства, об'єктно-предметна основа географо-краєзнавчих досліджень / В. Круль, Г. Круль // Історія української географії. Всеукр. наук.-теор. час. - Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Вип. 2 (14). – С.35–40.
8. Методика преподавания региональной географии в школе: Уч. пособ. для учителей географ. и студ. географ. спец. высш. пед. учеб. завед. / М.А. Никонина, О.А. Бахчиева, И.В. Душина и др.; под ред. М.А. Никониной. – М.: ООО «Изд-во Астрель», 2003. – 188 с.
9. Методичні рекомендації щодо здійснення експертизи рукописів підручників [Електронний ресурс] / МОНУ, 2009. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/>
10. Харківщинознавство: Навч. посіб. для учнів 8–9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.І. Грінченко, С.Л. Губіна, Т.В. Дрожжина та ін.; за ред. Л.Д. Покроєвої, Т.В. Дрожжиної; Харків. акад. неперервн. освіти. – Вид. 3-тє. – Х.: Гімназія, 2010. – 448 с.

УДК 911.9:502.72(477.44)

А.В. Гудзевич

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

В.Є. Любченко

ДП «Державна картографічна фабрика», м. Вінниця

ПІЗНАННЯ ПРИРОДНО-АНТРОПОГЕННОЇ ОБУМОВЛЕНOSTІ ЛАНДШАФТНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ЯК СКЛАДОВА ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Проведено аналіз взаємозв'язку процесу природокористування з природними умовами (на прикладі Вінницького Придністер'я). Визначено особливості його антропогенного навантаження та рівня узгодженості ландшафтної самоорганізації з напрямками освоєння. Вказано на необхідність використання отриманих результатів комплексної оцінки впливу людського суспільства на довкілля для організації навчально-виховної і пропагандистської роботи з природознавчого блоку знань та охорони природи.

Ключові слова: природокористування, організація території, освітньо-виховний процес.

A. Gudzevich, V. Lyubchenko

COGNITION OF NATURAL-ANTHROPOGENIC CONDITIONALITY OF LANDSCAPE TERRITORIAL SYSTEM AS INTEGRAL PART OF EDUCATIONAL PROCESS

Interconnection between nature management process and natural conditions (on the example of Vinnytsa Prydnister'ya) has been analyzed. Its anthropogenic load features and level of consistent landscape self-organization with directions of development have been determined. The necessity to use the obtained results of complex assessment of human society influence on environment for organization of educational and propagation work on natural scientific knowledge and environment protection has been shown.

Key words: nature use, organization of territory, educational process.

А.В. Гудзевич, В.Е. Любченко

ПОЗНАНИЕ ПРИРОДНО-АНТРОПОГЕННОЙ ОБУСЛОВЛЕННОСТИ ЛАНДШАФТНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Проведен анализ взаимосвязи процесса природопользования с естественными условиями (на примере Винницкого Приднестровья). Определены особенности его антропогенной нагрузки и уровня согласованности ландшафтной самоорганизации с направлениями освоения. Указано на необходимость использования полученных результатов комплексной оценки влияния человеческого общества на окружающую среду для организации учебно-воспитательной и пропагандистской работы по природоведческому блоку знаний и охране природы.

Ключевые слова: природопользование, организация территории, образовательно-воспитательный процесс.

Вступ. Як свідчить педагогічна практика, одним із реальних шляхів вирішення проблеми збереження природно-культурних багатств нашого регіону є вироблення природоохоронного світогляду у населення краю. При цьому велике значення має проведення різних форм навчання й виховання на основі безпосереднього спілкування з довкіллям. Без проведення відповідних занять у природі вивчення природничого матеріалу, на думку мислителів, набуває схоластичного характеру. К.Д. Ушинський підкреслював, що чудовий краєвид має такий великий виховний вплив на розвиток молодого душі, з яким важко змагатися впливові педагога, що день, проведений дитиною серед гаїв і полів, вартий багатьох тижнів, проведених на навчальній лаві [6].

Вихідні передумови дослідження. Дослідження проблем освітньо-виховного впливу довкілля на становлення індивідуальності проводили численні мислителі і педагоги: Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці, Ф.-А.В. Дістервег, К.Д. Ушинський, М.В. Ломоносов, Л.М. Толстой, М.В. Чехов, Дж. Дюї, Р. Штейнер, І.Я. Акінфіїв, В.О. Сухомлинський та ін. Проте навколишнє середовище на будь-якому рівні масштабованості має свої специфічні риси, властиві конкретній території і рівню (локальний, регіональний тощо), що потребує детальних досліджень у цьому напрямі.

Метою статті є аналіз взаємозв'язку процесу природокористування з природними умовами, пізнання якого, на наш погляд, створює чудові можливості для організації навчально-виховної та пропагандистської роботи з природознавчого блоку знань і охорони природи. Відповідно до поставленої мети нами виконані дослідження ландшафтно-територіального устрою, особливостей його антропогенного навантаження та рівня узгодженості ландшафтно-самоорганізації з її антропогенною організацією у межах південної частини Вінниччини.

Виклад основного матеріалу. Вінницьке Придністер'я – унікальна територія: тут і яскрава природа [5], і цікаві пам'ятки старовини, і місця, пов'язані з історичними подіями [2]. Поеднанням даних особливостей виділяється західне покуття Ямпільщини – Бушансько-Мурафське межириччя, основною віссю якого є р. Мурафа та розкидані довкола неї села Буша, Держанка, Дорошівка, Слобода-Бушанська, які належать Ямпільському району Вінницької області та підпорядковані Бушанській сільській Раді. Кидається в очі її контрастно-прикордонне положення: розкинулася на межі Чернівецького і Могилів-Подільського районів Вінниччини з одного боку та межує через р. Дністер з Молдовою – з іншого (рис.1).

Власне цим не вичерпується зазначена ознака, оскільки і в області природних контактів територія також має свої особливості. Тут контактують глибоко врізані заплави зі схилувими і давньо-терасовими еродованими лесовими рівнинами, чорноземи опідзолені та чорноземи типові з темно-сірими ґрунтами, широколистяні ліси

Мурафсько-Дністровського межириччя та лучні степи лівобережжя Мурафи. Загалом приурочена до ранньопалеозойського Дністровського перикратонного прогину територія сільради виявляється в зоні зчленування (взаємодії) двох геоструктур докембрійської Східноєвропейської платформи – Українського кристалічного щита та Волино-Подільської плити, складовою частиною якої є згаданий Дністровський перикратонний прогин. Приховані від людського ока надра виділяються потужними наверстуваннями різновікових утворень протерозою і фанерозою [1]. Натомість, кристалічні породи докембрію, представлені чарнокітами, виявляються зануреними на значну глибину (150 м і більше) і виходять на денну поверхню як результат розкриття глибинною ерозією річкових долин лише подекуди (долина р. Бушанка – Гайдамацький яр; долина р. Мурафи) у русловій та прирусловій їх частинах. Періодичне покриття досліджуваної території у мезозой-кайнозойський час водами епіконтинентального Європейського моря не пройшло для неї даремно. Специфічні умови мілководного Подільського басейну як частини Мезотетиса залишили по собі спадщину у вигляді альбських (піски, пісковики) та сеноманських (органогенні, кременисті й оолітові вапняки, мергелі, трепели та опоки) ярусів крейдової системи [4].

У геології різної потужності і віку гірські осадові маси для зручності їх вивчення розчленовуються на серії. Ті, в свою чергу, – на свити, а останні – на верстви. «Прописану» на території Бушанської сільради валдайську серію формують ольчедаївські шари польовошпатово-кварцових пісковиків могилівської свити, чудові розрізи яких можна спостерігати в покинутому кар'єрі у верхів'ї Гайдамацького яру, а окремі пласти – на урвистих схилах лівобережжя Сухої Бушанки (східна околиця с. Буша), Мурафи (на відтинку між селами Слобідка Бушанська – Буша) та Дністра. Окрім цих пісковиків, а також карбонатних порід (здебільшого вапняків), пануючих на окремих ділянках верхніх частин схилів корінного берега Бушанки, значно представлені і відклади неогену тортонського (кварцові піски і глини з прошарками вапняків і мергелів потужністю 0,5-5 м і сарматського (глини, вапняки, піски) ярусів. Поверх усіх – наймолодші за геологічним віком голоценові відклади антропогенного періоду. Вони складені пісками, супісками, суглинками – майже всюди, а також мулом – у заплавах Мурафи, Бушанки та Сухої Бушанки.

Місцеві ресурси надр здавна використовуються населенням. У каменярнях і сучасних кар'єрах видобувалися пісковик та крейда. Шматки рваного каменю та плити пісковика зазвичай знаходили застосування при зведенні житлових і господарських споруд, огорожі, виготовлення господарського начиння (жорна, жолоби, ночви тощо). Тесання стовпів воріт і вінців криниць породило козацьке побутове мистецтво каменотесів. Вони, як і інші витвори, є добрими свідками активного залучення до обробки місцевої кам'янистої маси. Використання

крейди здебільшого обмежувалося різьбленням димарів.

За особливостями рельєфу територія сільради досить складна і різноманітна. Вона цілковито знаходиться у володіннях надканьйонних терас Дністра, нахилена у бік Дністра, тому максимальні гіпсометричні рівні фіксуються у північній та східній її частині, що відповідає рівню сьомої тераси — 230–228 м. Південна сторона вгідь сільради підноситься лише до відмітки 200 м (район Дорошівського лісу). У напрямку річкових долин висоти поступово, а подекуди і досить стрімко (Гайдамацький яр, лівий берег Бушанки та ін.) спадають, досягаючи мінімальних значень на Мурафі (70–68 м) та Дністрі (55 м). Плакорні ділянки у вигляді горбів («гір» у місцевих жителів) розмежовують не тільки річкові системи між собою, але слугують обмежувачами простягання населених пунктів. Так, гора Лисківка розмежовує села Слобідку Бушанську і Бушу, гора Татарська — Бушу і Держанку, а гора Лиса підпирає з півдня с. Дорошівку (рис.2). Названі гори майже всюди, за винятком г. Лисої, круто обриваються у бік річкових долин: східним та північно-східними краями — гора Лисківка у бік р. Бушанка, двома «нападами» на північному і північно-західному простяганні — гора Татарська у бік р. Суха Бушанка та південною частиною в бік Мурафи.

Численні ярugi та скелясті урвища — невід’ємна складова примурафської її частини. Значний висотно-гіпсометричний ряд (150–180 м) при вираженому розчленуванні річковими долинами та ерозійними формами (яри, балки) надає на окремих ділянках території сільради і передусім с. Буша вигляду передгір’я або й низькогір’я, асоціюючись з карпатськими чи кримськими ландшафтами.

Досить виразне розчленування поверхні впливає на формування систем розселення. Основним гіпсометричним рівнем населених пунктів сільради є надзаплавні тераси з пересічними висотами 100–150 м. І лише північними околицями сіл Держанка і Буша, а с. Дорошівка південним краєм долають відмітки у 225, 223 та 195 м відповідно. В заплавні, близькі до води, місцевості житлові та господарські будівлі проникають епізодично по обидва боки Мурафи — в районі Слобідки Бушанської, Буші та Дорошівки, а також в пригирлової частині р. Бушанки (с. Буша). Таким чином, села Бушансько-Мурафського межиріччя підкорюють відразу декілька типів місцевостей: заплавний, надзаплавно-тера-

совий та схиловий. Село ж Держанка, окрім всього, вклинюється ще й в плакорну місцевість, додаючи таким чином колориту в освоєнні сельбищами природних місцин досліджуваної території.

Варто відзначити, що всі населені пункти сільради прив’язані до долин річок: с. Держанка — до Сухої Бушанки, села Слобідка Бушанська і Дорошівка — до Мурафи. Рекордсменом же в освоєнні річкових долин виявилася Буша. Мало того, що вона підкорила відразу три водотоки. Вона ще й поділилася з ними своєю назвою, ніжно й сентиментально обізвавши їх Бушанкою і Сухою Бушанкою. У другій половині ХХ ст. з метою регулювання рівня води на Сухій Бушанці було створено декілька ставочків. З 1988 р. функціонує і спільний з Бушанкою став,

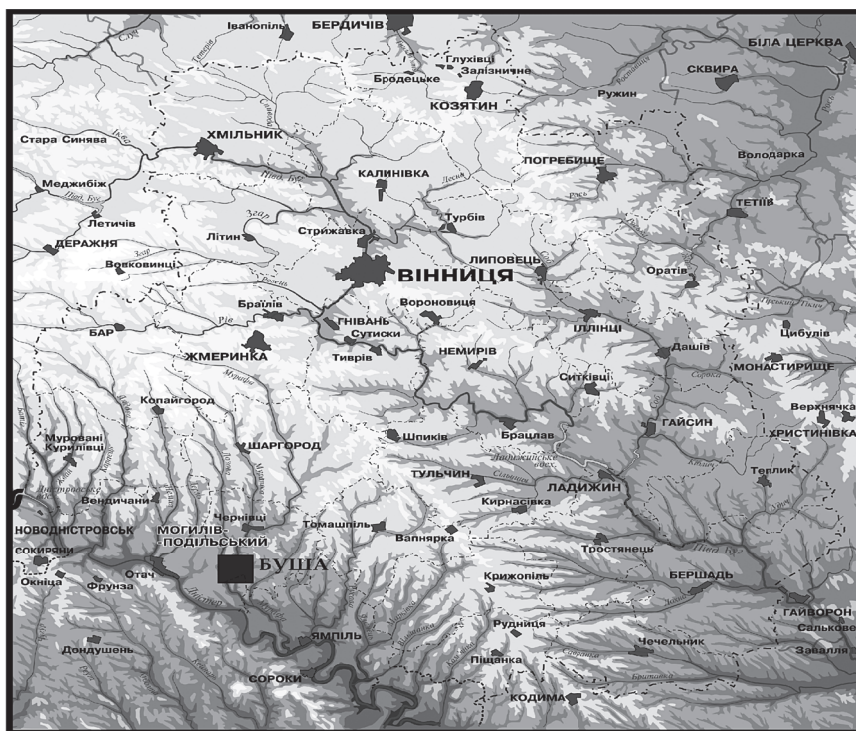

Рис. 1. Просторове положення району дослідження на тлі гіпсометричного та адміністративного устрою Вінниччини, сусідніх областей і Молдови

розташований у місці їх злиття в центрі с. Буша, за декілька сот метрів від впадіння в Мурафу. Підгачування зазнала й Мурафа, зумовлена побудовою ГЕС в Слободі Бушанській та функціонуванням водяного млина в с. Дорошівка.

Різнорічність кліматичних умов формування території зумовлює яскраву вираженість схилової мікроріччовості, що виявляється, передусім, у специфіці ґрунтового-рослинного покриву. Найвищі місцезональні у вигляді приводоільних урочищ з чорноземами опідзоленими і глибокими середньогумусними вилуггованими в минулому були вкриті лучно-степовими видами рослин. Нині вони повсюди розорані. Як виняток, лучні степи в малотрансформованому стані трапляються на безлісних схилах горбів, схилах долин річок і балок. Здебіль-

шого вони пов'язані з крутими схилами південних експозицій річкових долин та малопотужними дерново-карбонатними ґрунтами південно-західних схилів балок. Своєрідний степовий острів в оточенні лісової рослинності спостерігається на Лисій горі. Як свідчать місцеві жителі, саме завдяки цій галявині, вкритій травами, і склалася назва височинного утворення.

Лісовкриті площі з висоти пташиного польоту за своєю формою нагадують пальчасто-розсічений листок, або роздільнопелюсткову квітку, квітко-ложем якої виступають Буша та Дорошівка. У

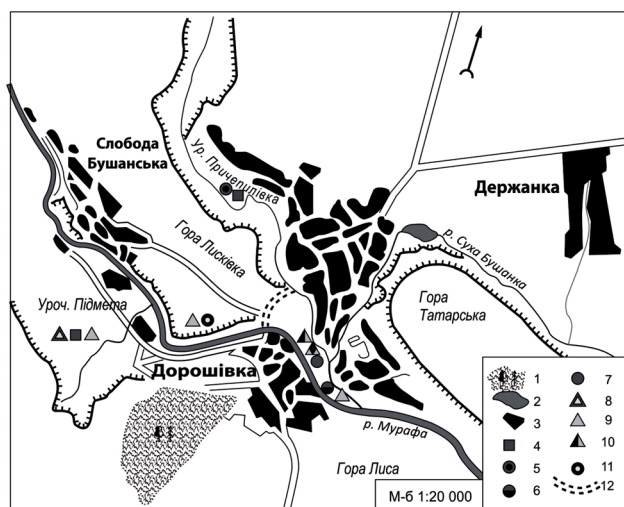

Рис. 2. Просторове положення та процес освоєння Бушансько-Мурафського межиріччя [3]:

- 1 – ліс; 2 – став; 3 – квартали села; 4 – трипільське поселення;
- 5 – поселення епохи бронзи; 6 – поселення скіфського часу;
- 7 – давньоруське поселення;
- 8 – поселення II-V ст. н. е.; 9 – поселення VI-VIII ст.; 10 – пам'ятка XVI-XVII ст.;
- 11 – скельний храм; 12 – Польний рів і вал

більшості своїй стрічкоподібні лісочки витягнуті вздовж терасовано-поляркованих річкових долин та розосереджені по різних висотних рівнях схилих поверхонь.

Варто відзначити, що присутність заліснених або остепнених ділянок виключає прояв деструктивних рельєфоформуючих процесів, в тому числі і ерозію. Помічена особливість протиерозійної ролі природних лісо- та чагарниково-вкритих площ сприяла залісненню значної частини крутосхилих земель Бушанської сільради. Штучні лісонасадження в основному представлені акацією білою, сосною (звичайною - *Pinus silvestris*, кримською - *P. pallasiana*), спіреєю калинолистю. Типовим прикладом такого складу насаджень є гора Татарська. Нижні і середні частини її схилової поверхні зайняті листяними (клен, ясен, граб) та шпильковими (сосна) породами. За переважання граба в структурі деревостану місцеві жителі весь лісовий масив називають Грабівським. Найбільш високі і сухі схили гори успішно обжиті акацією, присутність якої видає суцільний шлейф білоцвіття у період активності її генеративних органів.

Активне господарське освоєння надзаплавно-терасових та схилих місцевостей дослі-

джуваної території з часів верхнього палеоліту (рис.2) привнесло суттєві доповнення до натурально-природного ландшафтно-спектрового їх набору. В структурі сучасного землекористування сільради провідне місце належить розораним угіддям, населеним пунктам, дорогам з лініями електропередач (ЛЕП). Лучно-лісовим угіддям та обводненим ділянкам відведена хоч і каркасна (середовищезберігаюча), але все ж підлегла роль. Сільськогосподарськими угіддями нині зайняті плакорні, межирічні рівнинні простори. На противагу їм, поселенські комплекси освоїли заплави та надзаплавні тераси. Господарські традиції та звичаї населення сприятливо позначилися на прибудинкових територіях і присадибних ділянках. Тут місцеві жителі формують клумби і вирощують вдало підібрані кущі та плодові дерева (яблуня, слива, груша). Загачення долин річок Мурафи, Бушанки і Сухой Бушанки призвело до формування водогосподарських комплексів – ставків. Мають місце і гірничо-промислові системи, основу яких складають кустарні виробки, давні каменеломні та кар'єри з видобутку пісковика, вапняку, крейди. Рекреаційні види природокористування пов'язані з натурально-мальовничими крутосхилами річкових долин, водними плесами водотоків, залісненими ділянками та функціонуванням історико-культурного заповідника «Буша». Важливе структуроформуюче значення у становленні Буші як історико-культурного осередку регіону мають белігеративні та природоохоронні ландшафти. Залишки кам'яного муру замку-фортеці ще й досі де-не-де проглядаються над смугою стрімких скель надзаплавної тераси лівобережжя Мурафи.

Незважаючи на достатнє розмаїття ландшафтів і потреби в збереженні та відтворенні їх, прикладів реалізації природоохоронних принципів на досліджуваній території поки що небагато. Наразі оптимізаційно-охоронний підхід демонструє хіба «Гайдамацький яр» [3], своєрідне органічне доповнення Буші – державного історико-культурного заповідника та регіонального ландшафтного парку «Мурафа».

Висновки. Отже, створений образ Бушансько-Мурафського межиріччя реалістично відображає факт всюдисущості антропогенезу як явища і процесу та підтверджує високий рівень його узгодженості з природними умовами, які є наслідком природної самоорганізації. Досліджена територія має чудові можливості для проведення навчально-виховної і пропагандистської роботи з природознавчого блоку знань та охорони природи. На часі – розробка маршруту природо-пізнавальної стежини (екостежини), покликаної забезпечити краще сприйняття компонентів, законів, явищ і процесів довкілля, допомогти в оволодінні комплексною оцінкою результатів впливу людського суспільства на природне середовище, розширити кругозір з питань природокористування, раціональної організації території та її охорони.

Рецензент – доктор географічних наук, професор Г.І. Денисик

Література:

1. Бондарчук, В.Г. Геологія України [Текст] / В.Г. Бондарчук. - К.: АН УРСР, 1959. - 832 с.
2. Буша: Історико-краєзнавчі нариси [Текст] / І.С. Винокур, О.М. Альошкін, Р.В. Забашта та ін. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 152 с.
3. Гудзевич, А.В. Гайдамацький яр - геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення [Текст] / А.В. Гудзевич // Перлини Східного Поділля / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: ПП «Видавництво «Тезис», 2008. – С. 135-137.
4. Ломаев, А.А. Геологія карста Волино-Подоліи [Текст] / А.А. Ломаев. – К.: Наук. думка, 1979. – 139 с.
5. Природа Украинской ССР [Текст]. Геология и полезные ископаемые. – К.: Наук. думка, 1986. – 184 с.
6. Ушинский, К.Д. Педагогические сочинения [Текст]: В 6 т. / К.Д. Ушинский; Сост. С.Ф. Егоров. - М.: Педагогика, 1990. – Т. 5. – 528 с.

УДК 631.15 : 332.3

О.А. Домбровська

Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва

ФОРМУВАННЯ СТІЙКОЇ ЛАНДШАФТНОЇ СТРУКТУРИ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАНЬ (В УМОВАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті обґрунтовані головні завдання екологічної оптимізації земельного фонду. Значна увага приділялась питанням аналізу використання сільськогосподарських земель на прикладі Лозівського і Краснокутського районів Харківської області. Дано пропозиції щодо виведення деградованих земель зі складу ріллі та необхідності проведення масштабних землевпорядних робіт для створення екологічно стійких і збалансованих агроландшафтів.

Ключові слова: агроландшафти, консервація земель, екологічна оптимізація.

O. Dombrovska

FORMING OF PROOF LANDSCAPE STRUCTURE OF LANDOWNERSHIPS AND LAND-TENURES (IN THE CONDITIONS OF KHARKIV REGION)

In the article ground main tasks of ecological optimization of the landed fund. Considerable attention was spared the questions of analysis of the use of agricultural lands on the example of Lozivsky and Krasnokutsky districts of the Kharkiv region. Suggestions are done in relation to the leading out of the degraded lands from composition of ploughland, and necessity of leadthrough of scale land management works, for creation ecologically of proof and balanced agrolandscapes.

Key words: agrolandscapes, canning of lands, ecological optimization.

Е.А. Домбровская

ФОРМИРОВАНИЕ УСТОЙЧИВОЙ ЛАНДШАФТНОЙ СТРУКТУРЫ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЙ И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЙ (В УСЛОВИЯХ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье обоснованы главные задачи экологической оптимизации земельного фонда. Особое внимание уделялось вопросам анализа использования сельскохозяйственных земель на примере Лозовского и Краснокутского районов Харьковской области. Даны предложения относительно выведения деградированных земель из состава пашни и необходимости проведения масштабных землеустроительных работ для создания экологически устойчивых и сбалансированных агроландшафтов.

Ключевые слова: агроландшафты, консервация земель, экологическая оптимизация.

Вступ. На сучасному етапі розвиток галузей народного господарства розглядається через призму екологічних проблем. Особливо це стосується сільськогосподарського виробництва, де основою екологізації землекористування є пошук оптимального співвідношення угідь і посівних площ, раціональної організації території, які забезпечують екологічнобезпечне господарювання на землі, збереження і відтворення родючості ґрунтів, відновлення продуктивності еродованих та інших деградованих земель [1].

Відзначимо, що приватизація і паювання земель, реструктуризація існуючих сільськогосподарських підприємств Харківської області

здійснювались і здійснюються переважно без належного екологічного обґрунтування. Нагальною стає проблема здійснення територіальної організації агроландшафтів шляхом землеустрою нових агроформувань, що забезпечить їх саморегуляцію з мінімальними витратами енергії та ресурсів, встановлення механізмів тимчасового чи постійного вилучення земельних ділянок із господарського обігу з метою їх консервації, реабілітації чи заповідання.

Вихідні передумови. Проблема вивчення стійкості ландшафтів та екологічної рівноваги у природі дуже складна, але одна із найважливіших. Погляди вчених на цю проблему різноманітні. Нині концептуальні основи стійкості ландшафтів